

УДК 340.15+347.6

<https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.03>orcid.org/0000-0001-6394-1834

© Пономаренко О.М., 2025

orcid.org/0000-0003-4717-7754

© Мешкова К.О., 2025

О.М. Пономаренко, К.О. Мешкова**ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СІМ'Ї У ПРАВОВИХ
СИСТЕМАХ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ
ТА СУЧАСНІЙ УКРАЇНИ****O. Ponomarenko, K. Meshkova****FORMS OF FAMILY ORGANISATION
IN THE LEGAL SYSTEMS OF ANCIENT
ROME AND MODERN UKRAINE**

Анотація. Метою статті є порівняльно-правова характеристика римського шлюбного права та сучасного законодавства України в питанні форм організації сім'ї з метою визначення рівня свободи людини у сфері сімейних відносин для подальшого вдосконалення їх правового регулювання. У статті аналізується шлюбне законодавство Стародавнього Риму та сучасної України. Зазначається, що в римському праві у людини не завжди була свобода у виборі форми організації сімейного життя. Такий вибір з'явився лише тоді, коли стало можливим поряд із традиційним римським шлюбом (*cum manu*), також укладати вільний шлюб, що не передбачав будь-яких формальностей при укладенні та не породжував владу чоловіка над дружиною. При цьому право вибору належало жінці, саме від її рішення залежало, чи буде через один рік цей шлюб трансформовано в традиційний шлюб із чоловічою владою, чи вона й далі залишатиметься вільною жінкою. Крім шлюбу у людини також існувала можливість створити сім'ю без укладення шлюбу, шляхом тривалого фактичного спільного проживання з метою створення сім'ї (конкубінат). Сучасне українське шлюбне законодавство також допускає виникнення сім'ї на підставі шлюбу, зареєстрованого в органах державної реєстрації актів цивільного стану, і на підставі фактичного проживання чоловіка і жінки однією сім'єю. У результаті проведеного порівняльно-правового аналізу шлюбного права Стародавнього Риму та сучасної України, автор прийшов до **висновку**, що в питанні форм утворення сім'ї мало що змінилося, і людина як мала в період існування римського держави, так і дотепер має лише дві можливості - створювати сім'ю - на підставі шлюбу, тобто союзу, що визнаний державою, або на підставі проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу (фактичного сімейного союзу). В обох випадках виникають абсолютно ідентичні на своєю суттю сімейні відносини, відмінності між якими полягають лише в правових наслідках цих союзів. Такі правові наслідки визначає держава або самі партнери шляхом укладення договору.

Ключові слова: шлюб, свобода, сімейні відносини, конкубінат, подружжя, правові відносини, договір, фактичний сімейний союз.

Abstract. The purpose of the article is to make a comparative legal analysis of Roman marriage law and modern Ukrainian legislation on family organisation with a view to determining the level of human freedom in the area of family relations with a view to further improving their legal regulation. The article analyses the marriage laws of Ancient Rome and modern Ukraine. It is noted that in Roman law, a person did not always have the freedom to choose the form of family life organisation. Such a choice appeared only when it became possible, along with the traditional Roman marriage (*cum manum*), to enter into a free marriage which did not involve any formalities and did not give rise to the husband's power over his wife. At the same time, the right to choose belonged to the woman, and it was her decision that determined whether this marriage would be transformed into a traditional marriage with male authority after 1 year or whether she would continue to be a free woman. In addition to marriage, a person also had the opportunity to create a family without marriage, through long-term *de facto* cohabitation for the purpose of creating a family (*kukubinat*). Modern Ukrainian marriage law also allows for the formation of a family on the basis of a marriage registered with the civil registry office and on the basis of a man and a woman actually living together as a family. As a result of the comparative legal analysis of the marriage law of Ancient Rome and modern Ukraine, the author comes to the conclusion that little has changed in terms of family formation, and a person had only two options during the existence of the Roman State, and still has only two options - to create a family - on the basis of marriage, i.e. a union recognised by the State, or on the basis of living together as a family without registration of marriage (*de facto* family union). In both cases, family relations are absolutely identical in nature, the only difference between them being the legal consequences of these unions. Such legal consequences are determined by the State or by the partners themselves by concluding a contract.

Keywords: marriage, freedom, family relations, concubinage, spouses, legal relations, contract.

Постановка проблеми. Немає нічого більш приватного, ніж сфера особистого життя людини, важливу частину якої становлять сімейні стосунки. Але саме ця частина особистого життя людини в усі часи опинялася під пильною увагою і контролем держави. І це незважаючи на те, що в природних умовах виникнення сімейних відносин відбувається без будь-якої участі держави. Ці стосунки ґрунтуються винятково на емоційному, чуттєвому, сексуальному потягу між чоловіком і жінкою, природним наслідком якого є народження дітей. Природа (Бог, Світобудова) від самого початку про все подбала і створила всі умови для народження, виховання та утримання дітей. Ці прості істини були зрозумілі ще римськими мислителями.

Однак, щойно було створено державу, перше, що вона взяла під свій контроль – це сімейні відносини. У сучасних правових системах держава це обґрунтовує необхідністю захисту сім'ї, материнства та дитинства, але, подекуди, єдине, від кого сім'ю необхідно захищати, – це від самої держави, оскільки у сфері сімейних відносин саме держава досить довгий час робила людину абсолютно невільною. Визначаючи імперативно умови створення сім'ї,

держава обмежувала людину в праві вибору того партнера, з ким вона хоче бути сім'єю, або взагалі позбавляла її права на сім'ю; забороняючи розірвання шлюбу, держава робила людину довічним заручником сімейного життя, прирікаючи її на муки, спричинені знаходженням у союзі, який їй ненависний; закріплюючи правила визначення правового статусу дитини, народженої не в тому сімейному союзі, що його схвалила держава, вона робила дітей сиротами, позбавляючи їх будь-якого статусу та можливості успадкування... Чи можна такі заборони й обмеження вважати охороною сім'ї? Чи не повинна сама людина визначати, з ким, у якій формі та на яких умовах буде створено той сімейний союз, у якому вона хоче жити?

Не викликає сумнівів той факт, що держава зацікавлена в сім'ї як основі суспільства, оскільки сім'я виконує важливі функції – економічну, демографічну, виховну, соціальну та інші. І в деяких випадках, сім'ї для виконання більш успішного виконання функцій, дійсно, потрібен захист і підтримка з боку держави. Але пропонуючи захист, держава не повинна як плату за свою послугу вимагати відмову людини від своєї свободи. Незрівнянно великою в такому разі буде плата за надану послугу.

Протягом значного періоду історії людської цивілізації свобода особистості у сфері сімейних відносин обмежувалася моментом згоди на одруження. У деяких випадках ця згода могла бути дана проти волі, особливо якщо йшлося про жінок. Давши таку згоду, людина вже нічого не могла змінити у шлюбних відносинах. Відомий французький цивіліст Леон Дюгі з цього приводу писав, що від волі приватних осіб залежить одружитися чи не одружитися, але раз вони одружилися, вони вже не належать собі, бо мають виконувати певну соціальну функцію.

У сучасних правових системах, сфера сімейних стосунків все ще повністю не вийшла з під контроль держави. І слід відверто зізнатися, що, в принципі, це навряд чи можливо. Але сучасна людина у сфері сімейного життя набула значно більшої частки свободи, ніж її мали представники нашої цивілізації попередніх поколінь.

У сучасному праві досі ще існують деякі проблеми щодо безпідставного втручання держави у сферу особистого, в тому числі сімейного, життя людини. Але вони поступово вирішуються і на рівні національних законодавств, і на рівні міжнародного права. Досить активну роль у цьому процесі відіграє ЄСПЛ, до заслуги якого необхідно поставити також визнання і захист права на створення сім'ї одностатевими парами та визнання сім'єю осіб, які перебувають у фактичних сімейних союзах. Проблема права на сім'ю у осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації нашими пращурами навіть не порушувалася, але сучасне суспільство і правові системи не лише окреслили її, а й створили правові механізми захисту прав одностатевих пар на сім'ю, тим самим унемож-

лививши дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. Незважаючи на значні досягнення сучасних правових систем у реалізації та захисті права людини на приватне життя, слід визнати, що вони ще не досягли ідеалу. Певною мірою еталоном свободи людини в сімейному житті, як і раніше, залишається римська правова система. Відомий вітчизняний цивіліст XIX століття О. І. Покровський, захоплюючись і вклоняючись перед досягненнями римських юристів, писав: «жодне із сучасних законодавств не знає такої свободи розлучень, яка існувала в Римі, і тим не менш римське сімейне життя навряд чи було менш міцним і стійким, ніж наше сучасне [6, с. 176]». Саме тому видається цікавим і корисним провести порівняльну характеристику рівня свободи людини в питанні форм організації сім'ї, що існують у давній римській державі та в сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний аналіз римського шлюбного права завжди приваблював цивілістів, які спеціалізуються на дослідженні проблем сімейного права. При цьому активність таких досліджень завжди зростала в період нової кодифікації цивільного законодавства. Великий інтерес ця тема викликала у цивілістів середини XIX – початку XX століття, коли по всій Європі прокотився процес кодифікації цивільного законодавства. Природно, що в наукових колах гостро дискутувалося питання про глибину лібералізації цивільного, зокрема, шлюбного законодавства. І ідеї, запропоновані римськими юристами, на той час були дуже привабливими. Серед вітчизняних цивілістів порівняльний аналіз римського шлюбного права і національного шлюбного права того періоду досліджували у працях таких вчених, як А. І. Загорівський, Л. М. Казанцев, І. А. Покровський. Праці цих великих класиків вітчизняної цивілістики заклали серйозний фундамент у розвиток вітчизняного шлюбного права. Ці праці є актуальними і сьогодні. На жаль, сучасна наука не настільки глибоко, як дореволюційна цивілістика, досліджує вплив римського шлюбного права на сучасне сімейне законодавство, хоча зараз, коли Україна йде шляхом рекодифікації цивільного законодавства, такі дослідження знову стали затребуваними. Серед сучасних учених, які вивчають питання римського шлюбного права та його вплив на сучасне право України, можна виокремити О. О. Балка, І. В. Жилінкову, М. Менджул, Л. В. Красицьку та О. І. Сафончик та інших.

Метою статті є порівняльно-правова характеристика римського шлюбного права та сучасного законодавства України в питанні форм організації сім'ї з метою визначення рівня свободи людини у сфері сімейних відносин для подальшого вдосконалення їх правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Шлюб як підстава виникнення сім'ї. Шлюб є виключно правовим явищем, існування якого безпосередньо пов'язане з державою. До утворення держави, сім'я існувала, а шлюб – ні. Це пояснюється

тим, що шлюб – це визнаний державою сімейний союз, саме тому держава одноосібно і встановлює вимоги до нього. Звісно, ці вимоги базуються на об'єктивних факторах (звичаях, що склалися в суспільстві, нормах моралі), але крім того, деякі вимоги держава формує, виходячи зі своїх власних потреб. При цьому, можна з упевненістю сказати, що чим розвиненіша держава, тим менш категоричними є вимоги до сімейних союзів, які вона визнає. Саме тому, та свобода шлюбних відносин, яка існувала в римському праві і якою так захоплювалися вітчизняні цивілісти кінця XIX століття, утвердилася не відразу. Вона стала можливою лише на певному історичному етапі розвитку римської держави і суспільства. Спочатку, в стародавній період, сім'я ґрунтувалася виключно на патріархальних засадах, і поняття особистої свободи не існувало.

На перших етапах розвитку римської держави сім'я була побудована на підпорядкуванні всіх членів сім'ї, одному, найстаршому в сім'ї чоловікові – главі сім'ї (*paterfamilias*). Всі інші члени сім'ї мали правовий статус підлеглих, а це означало, що у сфері приватних відносин вони були позбавлені правоздатності, тобто здатності бути самостійними власниками майна і брати на себе зобов'язання. Глава сім'ї вирішував усі питання одноосібно, включно з питаннями життя і смерті щодо решти членів сім'ї. Звертаючи на це увагу, О. Івановська пише, що всі члени сімейної групи перебували в безправному становище підвладних, позбавлених особистих та майнових прав суб'єктів [2, с. 38–39].

Укладення шлюбу на цьому етапі розглядалося насамперед з позиції економічної вигоди, оскільки мало на меті збільшення чисельності сім'ї як економічного осередку суспільства за рахунок поповнення сім'ї нареченою і тими дітьми, які будуть народжені від цього шлюбу. Крім того, обов'язковою умовою укладення шлюбу на той час було надання главою сім'ї нареченої приданого (*dos*), а відтак у результаті укладеного шлюбу також збільшувалося майно *paterfamilias*. У цьому зв'язку варто погодитися з авторами підручника "Сімейне право" які підкреслюють, що спочатку сім'я означала групу людей, пов'язаних економічними зв'язками.

Оскільки здатність бути власником майна належала виключно главі сім'ї, то саме глави сімей нареченого і нареченої і ставали основними виразниками волі на укладення такого шлюбу. Справедливості заради, необхідно зазначити, що досить рано в римській правовій системі з'явилося розуміння шлюбу як добровільного сімейного союзу, що зумовило як обов'язкову умову для його укладення згоду осіб, які одружуються. Однак, за загальним правилом, в агнатській сім'ї, така згода мала лише формальний характер. Значно більшу вагу мала згода *paterfamilias* сімей нареченого і нареченої. Тож слід констатувати, що на цьому історичному етапі розвитку римської правової системи жодного вибору ні щодо форми організації сім'ї, ні навіть щодо майбутнього чоловіка в

людини не було. Як справедливо зазначає О. О. Балко: «шлюбно-сімейні відносини того періоду ґрунтувалися на двох основних принципах: жорсткої статево-вікової субординації та відсутності індивідуальної виборності на всіх стадіях сімейного циклу [1, с. 43]. Таким чином, можна підсумувати, що жінка і чоловік, які одружуються, якщо вони були підвладними членами сім'ї, в патріархальний період розвитку римської держави були абсолютно безправними, оскільки жодної свободи вибору їм не надавали ані держава, ані глави їхніх сімей. Останні керувалися винятково економічною вигодою при виборі партнера для нареченого і нареченої, не звертаючи увагу на їхні почуття і прихильності. Відоме всім визначення шлюбу, що його дав Модестин, у якому під шлюбом розуміють союз чоловіка і дружини, спільність усього життя, єднання божественного і людського права, з'явилося лише у III столітті, перед самим розпадом Римської імперії, і було зумовлене християнськими ідеями в розумінні сутності шлюбу.

Про те, що шлюб у патріархальну епоху був винятково економічним союзом свідчив і спосіб його укладення. Одним із таких способів була процедура манципації, уявної «купівлі» дружини. Однак незважаючи на символізм такої процедури, суть стосунків, що складаються в сім'ї, цей спосіб укладення шлюбу відображав повною мірою. Жінка була хоча й удаваним, але товаром, а тому була абсолютно безправною в такому шлюбі, як в особистій, так і в майновій сфері, тож не дивно, що жодної свободи в такій сім'ї в неї не було. Не було свободи і в її чоловіка, якщо він залишався підлеглим членом сім'ї.

Розвиток економіки Стародавнього Риму посприяв і збільшенню свободи особистості, що насамперед справило істотний вплив на сімейні та шлюбні відносини. На перший план у побудові сімейних стосунків стали виходити особисті стосунки і прихильності в сім'ї, унаслідок чого в римському суспільстві з'явився інший вид сім'ї – когнатська сім'я, заснована на кровній спорідненості, а не на підпорядкуванні главі сімейства.

У цей період з'являється новий вид шлюбу – шлюб без чоловічої влади, за якого жінка, виходячи заміж, не підпадала під владу *paterfamilias* чоловіка, а зберігала особистий і правовий зв'язок зі своєю кровною родиною. Є. О. Харитонов з цього приводу пише, що «ствердження шлюбу без чоловічої влади – поворот в історії римського сімейного права. Дружина виходить з-під необмеженої влади *paterfamilias*, а також свого чоловіка й формально становиться незалежною особою [5, с. 57].

У свій час ці два види шлюбу – шлюб з чоловічою владою і шлюб без чоловічої влади, існували одночасно, при цьому право вибору виду шлюбу належало виключно жінці. Саме жінка могла обирати свій правовий статус – чи буде вона членом сім'ї чоловіка, чи залишиться незалежною. У таблиці VI Закону XII таблиць було закріплено таке правило, що жінка, яка не бажала

встановлення над собою влади чоловіка фактом давнісного з нею співжиття, повинна була щорічно відлучатися зі свого будинку на три ночі і таким чином переривати річне давнісне володіння нею.

Між цими двома формами шлюбу в римському праві існували значні відмінності, які стосувалися насамперед правового статусу жінки. У шлюбі без чоловічої влади жінка була рівноправною по відношенню до чоловіка. Майно подружжя в такому шлюбі не змішувалося. І кожен із подружжя був власником того майна, яке йому належало. Таким чином, у цьому шлюбі існував правовий режим роздільності майна подружжя. У шлюбі ж із чоловічою владою жінка ставала повноправним членом сім'ї свого чоловіка, але оскільки вона входила в цю сім'ю в ролі підлеглого члена сім'ї, то жодних прав на майно в неї не існувало, бо вона була позбавлена правосуб'єктності, як і решта підлеглих членів сім'ї.

Водночас, незалежно від форми шлюбу, деякі правові наслідки для жінки та дітей, народжених нею в такому шлюбі, були однаковими. Насамперед у законному шлюбі, жінка завжди слідувала правовому статусу чоловіка, а діти, які нею були народжені, вважалися такими, що походять від її чоловіка.

Незважаючи на те, що деякий, значно незначний період, два види шлюбу існували одночасно, і, як уже було сказано, у жінки було право ухвалити рішення щодо того, в якому правовому статусі вона буде перебувати, слід зазначити, що право такого вибору мало дуже обмежену сферу застосування. Це було можливо тільки в тих випадках, коли шлюб укладався без особливих формальностей, шляхом простого приведення жінки в будинок. Так, Помпоній описував процедуру укладення такого шлюбу таким чином: «Встановлено, що жінку може бути видано заміж за відсутнього через його лист або за допомогою вісника (Вісник передає волю відсутнього вступити в шлюб), якщо її вводять у його дім; але жінка, яка відсутня, не може вийти заміж через її (її) лист або за допомогою вісника, тому що потрібне введення (дружини) у дім чоловіка, нібито у шлюбне місце проживання, а не (чоловіка) у дім дружини...» (D. 23.2.5).

При укладенні ж шлюбу шляхом релігійного обряду (*confarreatio*) або шляхом купівлі дружини (*coemptio*), які укладали, як правило, особи зі шляхетських родин, права вибору жінці не належало, оскільки єдиною можливою формою шлюбу в такому разі був шлюб із чоловічою владою. Таким чином, жінки менш знатного походження, мали більший обсяг правоздатності в питанні вибору форми організації сімейного життя.

Поступово шлюб без чоловіків влади витіснив шлюб із чоловічою владою. І причиною цьому послужило зміцнення правового статусу жінки в суспільстві та набуття нею значного обсягу правосуб'єктності, і передусім здатності бути власником майна. Однак, повної свободи особистості жінки в римській правовій системі так і не вдалося досягти, особливо в царині май-

нових прав. Тривалий час, відповідно до римського законодавства, над жінкою було встановлено опіку, оскільки вважалося, що вона не в змозі розумно розпоряджатися своїм майном. Так, в Інституціях Гая було закріплено таке правило, що пращури наші стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок притаманної їм легковажності повинні стояти під опікою.

У сучасній правовій системі України шлюбом визнається сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану. Лише шлюб як сімейний союз, зареєстрований в органах державної реєстрації актів цивільного стану, тягне за собою виникнення у жінки та чоловіка, які одружилися, правового статусу подружжя. У сімейному законодавстві України прямо передбачено, що проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу, а також релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя. Як справедливо вказує Ю. В. Кривенко, «особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, мають статус сім'ї, але не мають правового статусу подружжя [4, с. 141–145]».

Шлюб укладається в день державної реєстрації, і з цього часу настають ті правові наслідки, які закон пов'язує з укладенням шлюбу. Тільки шлюб породжує низку презумпцій, передбачених сімейним законодавством. До них відносяться презумпція членства сім'ї для подружжя, презумпція спільності майна, що набувається за час шлюбу, презумпція згоди подружжя на правочин, що вчиняється іншим з подружжя, презумпція батьківства чоловіка, який є чоловіком жінки, яка народила дитину.

Конкубінат (фактичні сімейні союзи як форма організації сім'ї). Слід зазначити, що сімейні відносини і в римській правовій системі, і в сучасній правовій системі України виникають не тільки зі шлюбу, а й з фактичного проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без укладення шлюбу.

Однією з причин існування таких фактичних сімейних союзів у Римі була відсутність рівноправності між членами суспільства. Не беручи до уваги рабовласницький характер держави, за якого раби належали до об'єктів, а не суб'єктів права, вільні люди в Римі також не були наділені рівною правоздатністю. Право на укладення шлюбу належало лише вільним громадянам Риму, за умови що вони володіли *jus conubii*. Крім того, щодо людей, які були наділені *jus conubii*, також існували певні обмеження, зумовлені їхнім соціальним становищем. Таким обмеженням, як правило, стосувалися сенаторів і членів їхніх сімей (еліти римського суспільства). Так, Павло вказує, що якщо дочка сенатора вийде заміж за вільновідпущеника, то немає шлюбу (D. 25.2.16). Не можна було також укладати шлюб з актрисами, повіями та іншими категоріями вільних громадян.

Однак життя підносить сюрпризи, і між такими людьми, незважаючи на всі заборони, виникали фактичні сімейні відносини. У таких випадках держава

безсила, вона лише може визнати факт існування таких стосунків і пострапитися, за необхідності, їх врегулювати або ігнорувати факт існування таких стосунків.

Римська держава пішла шляхом визнання фактичних сімейних відносин між чоловіком і жінкою, які з якихось причин не могли або не хотіли вступати в законний шлюб. Вони отримали назву конкубінат. Конкубінат і шлюб за своєю сутністю були однаковими сімейними відносинами, оскільки являли собою добровільні союзи, спрямовані на створення сім'ї, тобто були стабільними сімейними відносинами між чоловіком і жінкою, в основі яких лежала спільність життя. Як зазначає О. В. Шумейко, позашлюбний зв'язок у римлян не протистояв шлюбу, а ніби доповнював його [9, с. 96].

Подібність цих двох видів сімейних союзів була настільки явною, що в римському шлюбному праві була встановлена презумпція шлюбних стосунків, у разі виникнення спору щодо характеру сімейного союзу. Так, Модестин зазначав, що «співжиття з вільною жінкою потрібно розглядати не як конкубінат, а як шлюб, якщо вона не займається продажем свого тіла...» (D. 25.2.26). А Ульпіан додавав, що «якщо будь-хто, хто перебуває в сенаторському стані, матиме дружиною вільновідпущеницю, то хоча вона не є його дружиною, але якщо він втратить (сенаторську) гідність, то вона стане його дружиною (D. 25.2.27).

Їхня схожість зі шлюбом полягала також і в тому, що законом встановлювалися однакові умови і перешкоди для створення цих союзів. Право на вступ до них належало жінці з 12 років, чоловікові з 14, воля яких була спрямована на створення сім'ї, при цьому між ними не було перешкоди у вигляді кровної спорідненості.

Слід також зазначити, що спочатку перешкодою до вступу в конкубінат був стан особи в шлюбі або іншому конкубінаті, однак, згодом, ця вимога перестала бути обов'язковою. Однак із поширенням християнства з неформальними сімейними союзами, до яких належав конкубінат, держава стала боротися шляхом заборони.

Водночас між такими сімейними формами організації сімейного життя були також і значні відмінності, які стосувалися правового статусу жінки та народжених у такому союзі дітей. Жінка в конкубінаті не набувала соціального статусу чоловіка, а діти, народжені в цьому союзі, не вважалися такими, що походять від чоловіка. У той же час, правовий статус таких дітей відрізнявся від дітей, народжених поза сімейним союзом, в результаті, наприклад, *adultere*. Чоловік мав право узаконити дітей, народжених у конкубінаті, крім того, такі діти мали право спадкування після смерті батька.

Від конкубінату відрізнялися позашлюбні зв'язки. О. В. Шумейко пише, що в умовах послаблення емоційних зв'язків, поруч із сім'єю і шлюбом вимальовується цілий спектр суспільно-легітимізованих позашлюбних зв'язків,

що ставали можливими завдяки пов'язкам, які підпорядковувалися чіткій ієрархії. Найвищий ступень – це гетери, до числа яких зазвичай належали жінки з числа громадян, які втратили добру репутацію [9, с. 95]. Однак, такі відносини, на відміну від шлюбу і конкубінату, не визнавалися сімейними.

У вітчизняній правовій системі, незважаючи на те, що фактичні сімейні союзи мали місце, держава тривалий час йшла шляхом їхнього ігнорування і жодним чином не регулювала особисті немайнові та майнові відносини, що складаються між партнерами в них. Досі такі союзи залишаються не легалізованими в багатьох сучасних європейських країнах. Причиною цього І. Ревуцька та С. Булеца, вбачають у тому, що «сьогодні, коли йдеться про конкубінат в розумінні фактичних шлюбних відносин, це жодним чином не означає неможливості для сторін таких відносин укласти шлюб або зареєстроване партнерство, а йдеться просто про їх небажання надати своїм відносинам форму, встановлену законом. Саме тому переважна більшість країн ЄС не надає конкубінату правового значення, а відносини між співмешканцями можуть регулюватися приватноправовим договором [7, с. 40]». Вбачається, однак, що підхід українського законодавця до таких союзів є більш конструктивним. Україна належить до тієї групи країн, які на законодавчому рівні визнають такі союзи та в диспозитивний спосіб регулюють майнові відносини в такій парі.

У ст. 74 СК України такі союзи мають доволі ємне найменування «проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу, за умови що жоден з них не перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі». Такий термін дуже незручно застосовувати, тому як пишуть М. Менджул і Н. Давидова «в науковій літературі можна зустріти такі терміни: «фактичні шлюбні відносини», «фактичний шлюб», «конкубінат». В судовій практиці застосовуються теж різні терміни («фактичні шлюбні стосунки», «фактичні шлюбні відносини»). Тому автори орієнтуючись на «Принципи європейського сімейного права щодо права власності, утримання та правонаступництва пар у фактичних союзах» пропонують застосовувати термін «фактичний союз» [10, с. 126]. Однак, видається, що все ж таки під час вибору єдиного терміну, який би характеризував суть відносин, що складаються в таких союзах, необхідно акцент зробити на тому, що це не просто фактичний союз, а фактичний сімейний союз.

Як уже було зазначено, жінка та чоловік, які перебувають у фактичних сімейних відносинах, не набувають правового статусу подружжя, проте їхні майнові відносини регулюються так само, як і майнові відносини подружжя, а саме, на майно, нажите такими особами під час спільного проживання поширюється правовий режим спільної сумісної власності, здійснення якої відбувається за тими самими правилами, що встановлені законом для подружжя, виникають у них також і аліментні зобов'язання. При цьому слід зазначити, що сімейне законодавство України визнає не будь-які сімейні союзи, що фактично

склалися, а лише ті, які відповідають певним умовам. По-перше, це має бути сімейний союз, який склався між жінкою та чоловіком. На сімейний союз одностатевої пари сімейне законодавство в питанні правового регулювання майнових відносин не поширюється. По-друге, ніхто з партнерів у такому союзі не повинен перебувати у шлюбі з іншою особою. Якщо один із партнерів перебуває паралельно у шлюбі з іншою особою, навіть у разі фактичної втрати сімейних стосунків із чоловіком або дружиною, то норми глави 8 СК до таких відносин не застосовуються. Вбачається, що в цілому, такий підхід законодавця є цілком виправданим і таким, що відповідає національним традиціям українського суспільства, заснованого на християнській моралі, яка не допускає багатоженства (багатомужества). Водночас, з урахуванням сучасних тенденцій, що склалися у світовому співтоваристві, які ґрунтуються на ідеях рівноправності та забороні дискримінації, зокрема за ознакою сексуальної орієнтації, видається за необхідне під час рекодифікації цивільного законодавства вилучити з вимог до фактичних сімейних союзів ознаку різностатисть партнерів. Таким чином, поширити правовий режим спільності майна і право на одержання аліментів на будь-які фактичні сімейні союзи, зокрема і фактичні сімейні союзи одностатевих пар.

Водночас слід зазначити, що поширення режиму спільної сумісної власності на майно, нажите жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, не прирівнює шлюб і такі фактичні сімейні союзи. Відмінності в наслідках таких сімейних союзів у загальних рисах можна звести до такого:

– діти, народжені у фактичних шлюбних (сімейних) відносинах, не вважаються такими, що походять від чоловіка, який перебуває у подібних сімейних відносинах з матір'ю дитини. Для запису такого чоловіка як батька необхідна або його згода або рішення суду.

– для поширення режиму спільної сумісної власності на майно, нажите особами, які перебувають у фактичних сімейних відносинах, у разі виникнення спору щодо поділу майна, необхідно в судовому порядку встановити факт спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

– партнери, які перебувають у фактичних сімейних стосунках не належать до спадкоємців першої черги, та успадковують один після одного лише в четверту чергу, за умови, що буде встановлено факт проживання однією сім'єю не менше п'яти років. Вбачається, що утиск у спадкових правах осіб, які проживають у фактичних сімейних союзах, є спірним підходом. Не випадково таке положення законодавства активно критикується в науковій літературі [8, с. 52–53].

Таким чином, незважаючи на те, що в деяких майнових правах законодавець прирівнює подружжя і жінку та чоловіка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, ставити знак рівності між такими сімейними союзами не можна, так само як вони не були прирівняні і в римській правовій

системі. Їх об'єднує те, що обидва союзи є добровільними, спрямованими на створення сім'ї, однак, у правових наслідках, що настають для суб'єктів цих союзів більше відмінностей, аніж спільності.

У сучасній науковій літературі з філософії, соціології та права зазначається, що в сучасному суспільстві в усьому світі утворюються нові форми сім'ї, до яких відносяться, наприклад, такі як childfree-сім'ї, одностатеві шлюби, гостьові, сезонні, комунальних, відкриті та бінуклеарні шлюби [3, с. 91]. Водночас, видається, що для права має значення лише дві форми утворення сім'ї, в основі якої лежить добровільна згода партнерів, – шлюб і фактичні сімейні відносини. У разі укладення шлюбу, сімейні відносини презюмуються, у разі фактичного проживання однією сім'єю без шлюбу наявність сімейних відносин (у разі виникнення спору) потребує доведення в суді. При цьому законодавець вказує на основні ознаки сімейних відносин, до яких відносить спільне проживання, спільний побут, взаємні права та обов'язки.

Висновки. Підсумовуючи все вищесказане, можна дійти висновку про те, що порівняльний аналіз римського права і сучасного права України дає змогу з упевненістю сказати, що в питанні форм утворення сім'ї мало що змінилося, і люди як мали в період існування римського держави, так і дотепер мають лише дві можливості - створювати сім'ю на підставі шлюбу, союзу, що визнаний державою, або фактичного сімейного союзу. На підставі і шлюбу, і фактичного сімейного союзу виникають абсолютно ідентичні сімейні відносини, відмінності між якими полягають лише в правових наслідках цих союзів. Такі правові наслідки визначає держава або самі партнери шляхом укладення договору.

Література

1. Балко О. О. Інститут шлюбу за римським правом та його рецепція у континентальному типі правової системи. Дис. канд. юрид. наук. 12.00.01. Львів, 2015.
2. Івановська О. Звичаєве право: методологія, джерельна база, текстологія. Літературознавчі студії. 2013. № 37. С. 38-39.
3. Качур К. Л. Трансформаційні процеси в сучасній сім'ї: філософсько-антропологічний аналіз. Дис. канд. філософських наук. 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Київ. 2016.
4. Кривенко Ю. В. До можливості визнання релігійного шлюбу. Університетські наукові записки. 2013. №3. С. 141-145.
5. Основи римського приватного права: навчально-методичний пісбник/ за ред. Є. О. Харитоновна. Одеса: Фенікс. 2019. С. 57.
6. Покровский. И. А. Основные проблемы гражданского права. М. Статут. 1998. 353 с.
7. Ревуцька І. Е., Булеца С. Б. До питання створення сім'ї за законодавством України та країн – членів ЄС. Ужгород. 2019.
8. Савченко В. О. Огляд інституту реєстрованих партнерств як способу розширення можливостей учасників цивільних правовідносин. Науковий вісник публічного та приватного права. 2023. № 1. С. 49-55. С. 52-53.
9. Шумейко О. В. Історія формування сім'ї як соціального інституту в західноєвропейському культурному контексті. Часопис Київського університету права. 2010. № 1. С. 93 – 99.
10. Менджул М. В., Давидова Н. О. Механізм цивільно-правового регулювання майнових відносин партнерів у фактичних союзах. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. Вип. 65. С. 124-127.